

РЕАЛІЇ СУСПІЛЬНОЇ СВІДОМОСТІ ПЕРЕХІДНОГО СТАНУ

Радянська держава була побудована таким чином, що кожний її громадянин мав виконувати певну функцію в досить жорстко організованій підсистемі та не виходити за чітко окреслені йому межі існування. Це була тоталітарна система, яка не потребувала особистостей, вона спрощувала людину до рівня виконавця функції, стримувала розвиток її творчих потенцій, формувала у масовій свідомості орієнтації на пасивне очікування кращого майбутнього. У той час, коли Захід з його принципами інтенсивного розвитку особистості впевнено створював новий, постіндустріальний тип цивілізації, радянське суспільство вичерпувало потенціал екстенсивного самовідтворення старого, індустріального типу цивілізації. У нехтуванні творчим потенціалом особистості й полягає одна з основних причин (поруч з нехтуванням побутовими потребами людини, відсутністю широкого та вільного спілкування країни з цивілізованим світом тощо) краху радянської системи.

Стан пригальмованого розвитку цивілізації, в якому перебував СРСР, був зумовлений, по-перше, відходом країни соціалізму від світових цивілізаційних демократичних процесів, а по-друге, загальною дезорієнтацією широких верств населення щодо власних потреб і можливостей. Прагнення правлячої верхівки зберегти свою владу було перепорою для розвитку творчої енергії суспільства, а реакція країни на виклики глобалізації не завжди була адекватною. Накопичення ж суперечностей, зрештою, завжди призводить до стримування економічного та соціального прогресу в цілому.

Руйнування СРСР та утворення на колишніх його теренах незалежних держав стало наслідком глибинних соціально-економічних процесів, що відбувалися протягом десятиліть. Суспільно-економічна система соціалізму (побудована, до речі, всупереч вихідним настановам соціалістичної ідеології) працювала не для задоволення потреб людини, а головним чином — для обслуговування воєнно-промислового комплексу і нарощування воєнного потенціалу держави. Це досягалось за допомогою командно-адміністративної системи, елементами якої були партійно-державний апарат, зрощений з керівництвом великих підприємств, та апарат ідеологічно-інформаційної обробки свідомості людей. Якщо окрема людина не виконувала покладених на неї функцій обслуговування тоталітарної системи, вона виштовхувалась за її межі. Власна активність людини заохочувалась лише тоді, коли це працювало на систему.

Сучасні представники інтелектуальної еліти Росії цілком усвідомлюють хибний шлях розвитку, який обрала для себе їхня країна на початку ХХ ст., — невизначеність характеру російської державності та намагання за будь-яку ціну надолужити згаяне¹. ХХ ст., позначене крахом двох масштабних проєктів російської державності — самодержавства та соціалізму, було фактично втрачене для прогресивного розвитку країни, найбільшої за територією й однієї з найбагатших за природними, економічними та людськими ресурсами. Маючи другий у світі за потужністю ядерний потенціал, Росія є нині економічним карликом — її частка у світовому ВВП становить лише 1,6 %. За показниками науково-технічного прогресу Росія відстає на десятки років від розвинених держав, а її економіка має переважно ресурсну орієнтацію, хоча на початку ХХ ст. країна була у п'ятірці найбільш розвинених держав світу.

Нежиттєздатність тоталітарної системи, створеної в своїх головних рисах у сталінські часи, усвідомлювалась багатьма мислителями, практиками-економістами й політиками протягом всієї історії радянського суспільства, але серед широких верств населення таке розуміння речей поширилося лише наприкінці 1980-х років. Розпочатий тоді реформаторський процес пішов у напрямі перебудови старої системи і не мав на меті її руйнації. Розпад СРСР став наслідком краху політики реформ, спричиненого об'єктивними і суб'єктивними факторами, зокрема, боротьбою амбіцій певних політичних угруповань.

Неможливість у нових історичних умовах керувати економікою з єдиного центру стимулювала наростання відцентрових тенденцій у регіонах, де місцеві партійно-політичні еліти для того, щоб утриматись при владі, взяли на озброєння замість збанкрутілої ідеології комунізму національно орієнтовані ідеї. Процеси суспільно-економічних перетворень були перенесені на рівень окремих республік. У вирішальні дні серпня 1991 р., коли постало питання — або насильницька консервація колишньої системи, або продовження реформаторських процесів, — ВР УРСР обрала для України шлях реформ, пов'язаний зі здобуттям реального суверенітету, а згодом цей вибір був підтверджений референдумом 1 грудня 1991 р.

Характерною для пострадянської масової свідомості українців є негативна напруга, зумовлена зіткненням звичних суспільно-ідеологічних уподобань із фактом існування української державності. Певне несприйняття цього історичного факту частково спричинене нездатністю дивитися правді у вічі й бачити реальність такою, якою вона є, без будь-яких ідеологічних перекичень, а частково — острахом перед новою відповідальністю — відповідальністю за право мати свободу і робити власний вибір.

Дійсна загроза життєвим інтересам народу впливає з відсутності належних умов для розвитку його національної культури, духовності, добробуту, безпеки. Але чи з'являться такі умови, якщо Україна знову

втрапить свою державність, а отже — і можливість самостійно вирішувати свою долю? Зрозуміло, що ні. Бо якщо нема своєї держави — то нема й повноцінної нації, а разом з тим і всієї повноти можливостей для вільного розвитку.

Сучасне українське суспільство має засвоїти нові ціннісні орієнтації, що є базовими для сучасної цивілізації. На жаль, це — довгий і складний процес. Ціннісні системи виникають і функціонують значною мірою поза свідомими бажаннями людини, через механізми виховання й традицій, що вироблені людством впродовж тисячолітніх історичних експериментів. Неможливо лозунгами “навчити” людину демократії, формам поведінки у ринкових умовах, лише увесь життєвий устрій і здатен сформувати в ній вироблення дух підприємництва й активного відстоювання своїх прав і свобод.

Будь-яке суспільство ґрунтується на більш або менш визначених моральних і правових засадах. у різних суспільствах вони можуть істотно відрізнитись і змінюватися разом зі зміною умов життя, іноді досить суттєво, але існує також універсальний набір цінностей, притаманних людству взагалі (пов'язані з цими універсальними цінностями норми та схеми поведінки так або інакше зафіксовані усіх в релігіях, які прийнято називати світовими). Моральні регулятиви поведінки відіграють надзвичайно важливу роль у житті суспільства, вони безпосередньо стосуються кожної людини, визначають її внутрішній план, впливають на її мислення, спосіб прийняття рішень, характер спілкування. Якщо людина бажає бути лояльною до суспільства, вона мусить сприймати існуючі в ньому ціннісні норми і їм підкорятись.

Протягом історії крок за кроком людство формує систему захисту особи від роду та колективу у вигляді відповідних загальних норм і стереотипів поведінки, які підтримуються силою суспільної свідомості та державно-правових інституцій. Але завжди, коли слабне влада держави, а моральна свідомість виявляється не на належному рівні, індивід знову потрапляє у залежність від групових структур, побудованих на засадах сили, відданості вожаку і протистоянні іншим групам. Найгостріші конфлікти виникають там, де люди мають низький рівень суспільної моралі та відсутні механізми розумного вирішення суперечок.

Тенденція розмежування суспільства на клани проявилася і в Україні, коли стара державна система фактично була зруйнована, а нова ще тільки створювалася. Не подолана ця тенденція ще й сьогодні.

Зрозуміло, що ці процеси багато в чому є наслідком морального розпаду радянського суспільства в часи “брежневщини”, коли форми злочинної поведінки почали поширюватись у структурах влади, насамперед — в її верхніх прошарках, і коли ідеологічні механізми стримування втратили свій вплив на реальне життя. Радянське суспільство спиралось на штучні форми моралі й раціоналізовані, проте

лише “ззовні”, форми свідомості та відкидало або, підкорюючи, спотворювало будь-які традиційні ціннісні структури.

Створення незалежних держав на уламках радянської імперії було, окрім усього іншого, також природною реакцією багатьох людей на ці антиморальні процеси в суспільному житті. В умовах, що склалися нині, відбувається інтенсивний пошук нових моральних засад, і тут принциповим має стати повернення до універсальних цінностей людського буття. Природними носіями цих цінностей є сім'я та нація. Кожне з цих утворень, будучи природною формою консолідації людей, побудоване на засадах поєднання індивідуальних інтересів окремої особи з колективними інтересами, (на цих же засадах будується і суспільство, проте в ньому виникають й інші форми солідарності — групова, класова, державна і т. п., які виробляють свої ціннісні норми, що можуть суперечити універсальним).

Перехідні типи ментальності побудовані на інших принципах, аніж усталені: вони мають як мінімум дві або й більше “ядерно-периферійні” структури. Поведінку особи з таким типом ментальності передбачити значно складніше, оскільки невідомо яке “ядро” спрацює в тій чи іншій ситуації. Суспільство перехідного періоду створює сприятливе середовище для появи саме таких ментальних типів.

Для сучасних держав, що утворилися на уламках колишнього СРСР, чи не найбільшою перешкодою на шляху якнайшвидшого виходу з кризового стану є *ментальний комплекс “радянської людини”*, що був свого часу важливою складовою життя громадян Союзу. Головні ознаки цього комплексу такі:

ослаблення волі до зміни життя на краще винятково власними силами, безпорадність, надія на чийсь допомогу і, разом з тим, — формальна активність про людське око, напоказ, коли головне — створити враження, що ти працюєш, а не працювати на результат;

відчуття власної нездатності до досягнення успіху в тій чи іншій діяльності через некомпетентність та непрофесіоналізм, зворотною стороною цього відчуття є невмотивована амбіційність;

перекладання на владу власних проблем, — що, однак, компенсується пошуками можливостей вирішувати їх через неформальні стосунки;

здатність до самопожертви в ім'я кращого майбутнього, до життя заради дітей, а не для себе і т. п., у своїй крайності це — героїзм з відчаю, імпульсу, а не зі свідомого розрахунку;

звичка вважати пріоритетними інтереси цілого, спільноти, а не окремої особи.

Така структура свідомості є перешкодою для людини, що має жити у світі вільних ринкових відносин, тому, зрозуміло, що вона повинна бути трансформована. Цей пласт “радянськості” так або інакше присутній у психіці кожної людини, вихованої в колишні часи.

Психологія молоді поступово змінюється відповідно до нових умов життя, але цей процес проходить неконтрольовано, стихійно. Людині зараз краще живеться тоді, коли її діяльність “затінена”, відходить у “тінь” — у тіньову економіку, тіньову владу і т. п.

Складовим елементом радянського менталітету завжди була ідея великодержавності. Саме на догоду ідеалам світового панування під гаслами пролетарського інтернаціоналізму населенню СРСР та інших країн системи соціалізму пропонувалося приносити в жертву власний добробут, а то і своє життя. Великодержавницька ідея ґрунтується на тому, що певна нація, яка нібито є провідною, мусить домінувати у певному геополітичному просторі, спираючись на потужні економічну та військову сили, а також на більш розвинені, ніж у інших націй, форми культури.

Великодержавницька ідея насправді — це ідеологічний міф, який експлуатується сьогодні лише для того, щоб затвердити у свідомості різних за національністю людей стереотип їх імперської єдності, а також стереотипи служіння державній владі. Історично соціальним носієм цього міфу завжди були феодалі-службовці, армійська верхівка, чиновницький апарат. У російських умовах “номенклатура” виросла з опричників царя Іоанна Грозного і підручних Петра I. Її добробут залежав не від служіння народів, а від хисту вдовольняти начальство, вищу владу, від місця в цій системі влади. Час від часу змінювалося зовнішнє забарвлення великодержавницької міфології, але головним принципом її залишалася саме держава, що поширює свою владу на інші народи.

У XX ст. міф російської великодержавності вдягнувся в шати марксизму, набув форми “царства соціальної справедливості”, але суттю його лишилося возвеличення держави як системи владарювання. Разом з тим задля його утвердження в бутті знадобилося значно більше жертв, аніж раніше. Ми зараз не говоримо ні про жертви романтиків, які випестовували ідеї справедливості, ні про жертв фанатиків жовтня 1917 р., які реалізовували ці ідеї, ми говоримо про мільйони жертв “царства соціальної справедливості”, яких знищили, задля уможливлення диктатури великодержавних вождів.

У побудованому на міфологічних засадах суспільстві “Центр” завжди має значення сакрального осередку, який вміщує в собі весь сенс буття спільноти. Будь-яке відхилення від встановленого з “Центру” порядку є замахом на засади існування суспільства, а тому воно неодмінно викликає протидію усіх сил держави. Соціальні зв'язки та будь-які процеси комунікації в імперських утвореннях мають викривлений характер, бо ґрунтуються на фальшивих принципах, створених владними структурами.

Нині нам потрібно усвідомити для себе дійсний стан справ, щоб не потрапити в полон нових міфологічних систем, які створюються на наших очах. По-перше, це міф про імперію, що сповідує ліберальні

й демократичні принципи. І хоча очевидно, що неможливо поєднати дух дійсного лібералізму й демократизму (з його прагненням до свободи) з імперським (тобто антидемократичним за сутністю) духом, однак міф про таке зчеплення може знайти підтримку широких верств населення, які значною мірою ще не пристосовані до життя в демократичному суспільстві.

По-друге, це міф про розбудову держави заради держави. Використовуючи націоналістичні лозунги, спекуюючи на труднощах державного будівництва, цілком можливо знехтувати ідеями демократії та створити мікроімперію, тобто систему влади, поширеної на всі галузі життя суспільства. Проте, навіть якщо б це тимчасово і зміцнило суверенітет держави, але в історичній перспективі нація буде програвати, бо неодмінним атрибутом такої держави є самоізоляція, віддалення від шляхів світового розвитку, а тому — прогресуюче відставання та внутрішній розбрат.

Насправді нині існує лише один шлях суспільного поступу — антифілологічний, коли, дивлячись у вічі істині, суспільство шукає оптимальні рішення своїх проблем. Для цього потрібно насамперед зрестися звички вчитися лише на власних помилках і більш рішуче використовувати досвід людства. Український народ має формувати в собі структури свідомості дійсно європейського типу, піднятися на сучасний рівень духовності й інтелекту.

В українській еліті часів російсько-більшовицької імперії набули поширення ментальні структури провінційного чиновництва, з інтересами та прагненнями, зорієнтованими до Центру, з політикою, спрямованою на знищення національних форм інтелекту і духовності. Такі структури свідомості в сукупності можна позначити як *“малоросійську ментальність”*.

В'ячеслав Липинський окреслив дві визначальні риси (ментальні структури) більшості українців: “неприборкане хамство”, тобто руйнівне начало, що спирається на стихію егоїстичних інтересів окремих осіб, і “яфетичну солідарність”, яка має опору в любові й почутті єдності. Державотворчий процес в Україні, на думку Липинського, повинен спиратись насамперед на духовність останнього типу, бо сама нація є духовною спільнотою, культурно-історичною єдністю людей².

Визнаючи такі погляди цілком слушними, все ж не можна погодитися з край негативною трактуванням принципу особистих інтересів. Сучасне цивілізоване суспільство є результатом компромісного узгодження суспільних та індивідуальних цінностей. Пошуки компромісів продовжуються. Катастрофічним для поступу української нації виявилось не стільки значне поширення в ній “неприборканого хамства” в різних верствах суспільства, скільки неможливість швидко знайти загальноприйнятну формулу узгодження суспільних і особистих зацікавлень. Звідси — взаємні звинувачення у зраді держав-

них інтересів. Так було і в часи Хмельниччини, і в часи боротьби з Росією та іншими державами за незалежність у ХХ ст. Таку ж картину маємо й зараз, коли справа побудови Української держави постала в усій своїй повноті та складності.

Відмінності в прагненнях українського національного духу і російсько-імперського духу стають у сучасних умовах особливо очевидними. Зокрема ми бачимо, що “повільний темп” в українських реформах, так би мовити — подолання шляху “на волах”, обумовлений особливостями українського менталітету. Але важко уявити в Україні таку ситуацію, щоб президент держави, посварившись із парламентом, апелював безпосередньо до народної стихії, хоча це є цілком природним для Росії з її традиціями самозванства та бунтівництва. Атмосфера змовництва, притаманна політичному життю Російської імперії, є особливістю і її історії, і її сучасності, на що вказує, зокрема, серпневий путч. Міф про третій Рим намагаються воскресити сьогодні російські націонал-патріоти та імпер-демократи, маскуючись під гасла захисту прав людини вони прагнуть надати нових форм своєму “месіанському” менталітетові.

Не будучи впродовж тривалого часу самостійною державою, Україна не мала можливості випестувати повноцінний елітний прошарок. Найбільш талановиті її представники вилучалися до Москви й працювали на потреби імперського центру, внаслідок чого Україна мала недостатньо особистостей, здатних мислити та діяти в загальнодержавному масштабі. Еліта України значно поступається еліті російській як кількістю, так і якістю. Українська еліта ще не до кінця позбулася почуття меншовартості, яке проявляється парадоксально — в намаганні продемонструвати власну перевагу.

В Україні можна виділити дві політичні елітні групи: одна — сформована з числа колишньої “номенклатури”, а інша — рекрутована з більш або менш активних противників попереднього режиму. Остання включає як діячів, що переслідувалися в радянські часи, так і тих, хто активно співпрацював з радянською владою, але на певному етапі змінив свою позицію. У питанні відносин з Росією колишні “номенклатурники” займають більш реалістичну та прагматичну позицію, колишні ж “противники” часто абсолютизують значення національної ідеї в українському державотворенні та страждають певним романтизмом і невваженістю в декларованих ними заявах. Українську еліту можна поділити також за територіальною приналежністю: якщо східноукраїнські діячі мають більш проросійські настрої, то західноукраїнські — здебільшого орієнтовані на Захід.

Неусвідомлення політичною елітою України стратегічних пріоритетів держави, принесення їх у жертву потребам збереження своїх владних позицій спричинюють неадекватність реакції держави на нові глобальні виклики сучасності. Представники правлячої еліти переслідують опозицію, замість того, щоб співпрацювати з нею у “діало-

говому режимі”. Для здобуття економічного впливу влада надає пільги та політичне заступництво “своїм” підприємницьким структурам, замість того, щоб створювати рівні умови для всіх суб’єктів економічної діяльності. У забезпеченні політичної та соціальної стабільності влада більше покладається на тимчасову допомогу з-за кордону, замість того, щоб створювати і наполегливо реалізовувати дієві довгострокові програми виходу із суспільно-економічної кризи.

Нові часи потребують формування у людини таких, пов’язаних зі здобутками цивілізації, якостей, які дають їй змогу вільно реалізовувати власні інтереси, узгоджуючи їх з інтересами інших. Людина повинна вміти жити в умовах конкуренції, вміти відповідати за власні вчинки, робити свою справу професійно.

Щоб з’ясувати, які передумови існують для формування в українців сучасного менталітету, необхідно звернутися до глибинних рівнів соціально-психологічної будови людини, звернути увагу на ментальні структури, котрі були певною мірою витіснені за роки радянської влади в сферу колективного підсвідомого. До особливостей власне української ментальності дослідники зараховують: природну толерантність; індивідуалізм; спокійне, виважене ставлення до процесу вирішення складних проблем; приязність до іншого, чужого; гостинність; працьовитість; миролюбність; ліричне сприйняття життя; близькість до природи, а також: недостатнє почуття національної єдності, громадянськості; брак волі захищати себе від агресії; лояльність до негативних явищ у житті; занадто спокійне ставлення до біди; терплячість; нестачу здорових амбіцій і т.п. Так чи інакше, але саме ці риси є тлом для побудови в психіці й свідомості сучасних українців новітніх ментальних комплексів.

Україна протягом тривалого часу була насильницьки відірвана від Європи, ментальний устрій українців був деформований імперським духом та колоніальним душком. Тому психологічно Україна в цілому ще не готова до засвоєння сучасних західних ментальних надбань у повному обсязі, а отже вона не готова і до сприйняття й ефективного використання технологічних систем постіндустріального рівня.

“Українське питання” для росіян має особливе значення. Адже росіяни, усвідомлюють вони це чи ні, пристрасно бажають, щоб українці вважалися російським субетносом. Саме тому вони не визнають українців як окрему націю. Ніколи євреям або башкирам, полякам або казахам не відмовлялося у праві бути самостійним етносом, мати свою мову, культуру, автономне духовне життя, але це завжди робилося стосовно українців.

Показовою для прояснення російських уподобань щодо України є недавня дискусія, опублікована в російській “Независимой газете” під промовистою назвою “Какая Украина нужна России”³. Вона засвідчує, що російський політикум занепокоєний розбіжностями гео-

політичного розвитку обох держав: якщо Україна інтегрується в ЄС та НАТО, то Росія, напевно, залишиться за межами цих організацій. Разом з тим обидві країни зберігають значні економічні, політичні та міжлюдські зв'язки, спільну історичну пам'ять і навіть однаково говорять про свою європейську ідентичність та прагнуть до цивілізованого майбутнього. Для російських політологів цілком зрозуміло, що Україна визначилася у своїй незалежності та що назад шляху нема, але їх непокоїть, чи залишиться вона дружньою державою з огляду на обраний нею євроінтеграційний курс, чи не перетвориться в потенційну загрозу, якщо стане форпостом атлантизму? Під цим кутом зору розглядаються й внутрішньополітичні процеси в Україні, зокрема, такий чинник, як проживання в ній значної кількості російськомовного населення. У ході дискусії К.Затулін озвучив думку, що для задоволення національних інтересів Росії потрібно, аби Україна не була потужною державою з сильним керівництвом, а Україні не потрібна сильна Росія, яка чинить і буде чинити тиск на Україну.

На сьогодні в Росії домінують міркування про її особливу місію щодо інших народів. Пам'ять про велику державу надихає політиків вибудовувати стратегії відновлення Великої Росії в межах географічного простору колишньої імперії⁴. Значного поширення набули ідеї, які в цілому ґрунтуються на класичних геополітичних схемах минулого⁵. Але водночас, відповідно до сучасних реалій, пропонуються й нетрадиційні варіанти розвитку Російської держави, серед яких найбільш показовими, на наш погляд, є геополітичні моделі відомого російського вченого О. Панаріна⁶.

О. Панарін вважає марними сподівання на перетворення Росії на європейську демократичну державу, бо це не відповідає історичній традиції. Простір Російської Федерації не є гомогенним ані етнічно, ані цивілізаційно, він "штучний", як і сама імперія. Між народами Євразії ніколи не було нейтрально-теплих відносин, відносини ці були або братерськими, або ґрунтувалися на взаємних підозрах. Тому набуття народами Російської Федерації самостійності утворить конгломерат друзів і ворогів та спричинить перманентні збройні конфлікти. Лише інтеграція на конфедеративних засадах є найкращою долею для всіх, є перемогою універсальної ідеї, привабливої для відсталих, жертвованої для лідерів. Тільки така стратегія є традиційною для російської політики в Євразії. А от приєднання Росії до Європи — ідея згубна й утопічна, її реалізація означатиме розрив із внутрішнім Сходом і провокацію демонів.

Російський фундаменталізм — наголошує Панарін, — це енергетика єднання євразійського простору. Її результатом є цивілізаційна цілісність Євразії. Коли ж російська ідея відступає, з'являється фундаменталізм ісламський, монгольський або китайський. Для гідної відповіді Заходові, вважає автор, Росії потрібна ідея федералізму не держав, а громадянських суспільств-регіонів, це дасть змогу поєдна-

ти принцип автономії з цивілізаційним принципом єдиного простору (правового, економічного, інформаційного тощо). Має бути єдиний євразійський парламент — “конгрес євразійського народу”, депутати якого обираються усім населенням. Замість федерації націй необхідно утворити федерацію штатів-регіонів. Євразійська емансипація означає заступництво центру від “узурпаторських посягань місцевих автократій”⁷. Центр відтягує головні владні повноваження у місцевих адміністрацій і посилює на місцях принципи самодіяльності, тобто неполітичного способу життя. Зараз у Росії спостерігається послаблення центру, що посилює етнократичні деспотії. “Тільки організація єдиного відкритого простору в масштабах СНД спроможна перерозподілити функції між громадянським суспільством і державою таким чином, щоб максимально звільнити на місцях енергію масової громадянської самодіяльності”⁸. Політична еліта в республіках має бути виведена з вузького етнократичного простору, де їй загрожує архаїзація в дусі східних деспотій, і введена в простір “римської ідеї” — єдиної великої цивілізації.

Євразійський проект для успішного втілення в життя, стверджує Панарін, потребує появи нового типу особистостей — носіїв жертвовності та месіанізму. Сучасне ж покоління “розумних егоїстів” дотримується проатлантичних орієнтацій, але це — політика вчорашнього дня. Новітні глобальні виклики вимагають граничної мобілізації. Вестернізована еліта до цього нездатна — отже, слід очікувати радикальної ротації еліт, появи нових лідерів, яких нація уповноважить здійснити її рятування. Не вистачає, однак, загальної мобілізуючої надетнічної ідеї — творчого прочитання ноосферної місії людини.

Як бачимо, тут маємо повний набір елементів російського геополітичного менталітету: великодержавність (хоч і демократичного гатунку — на зразок США), звеличування власної духовності (на противагу хибному “розумному егоїзмові” та раціоналізму), месіанізм (який вимагає аскези та нових жертв, начебто їх було замало в тоталітарній Росії), протистояння Заходові, пошук консолідуючих схем інтеграції гетерогенних елементів у межах Росії, формування нової людини (не радянської, а якоїсь іншої) тощо.

У російських мас-медіа зазвичай домінує зображення всього українського як другорядного, меншовартісного (а російського — як першорядного), нав’язується звужене поняття українства як селянської культури тощо. Зрозуміло, що в такому контексті росіяни можуть демонструвати велике занепокоєння інтересами українців.

Так робить, наприклад, А. Гливаковський, який безапеляційно зараховує українців до числа “российских народов”. Але разом з тим він чомусь вважає, що національно орієнтована інтелігенція України, яка, на його думку, прийшла до влади у 1991 р., прагне, спираючись

на підтримку Заходу, поступово вигнати частину росіян з України, українізувати решту росіян та російськомовних українців і водночас цивілізуватися в системі європейської культури, в тому числі католицизму. При цьому передбачається, що сама Росія залишиться поза Європою⁹. Автор вважає такі прагнення утопічними та небезпечними для самої ж України, оскільки орієнтація на Захід призведе до зростання міграції росіян в Україну та викличе її подальшу русифікацію, спроби українських сепаратистів порвати з Росією призведуть тоді до виникнення вогнища національно-релігійного конфлікту, тому що Україна та Росія в геополітичному (геокультурному, гео економічному, геодемографічному) відношенні становлять одне ціле. Автор також щиро вірить в те, що лідери самостійництва вже претендують на Кубань та інші території. А. Гливаковський дотримується думки, що у післясталінські часи начебто стався підриг центрального геополітичного простору Росії, коли за її рахунок відбувався процес розвитку промисловості у сільськогосподарських районах — Середній Азії, Казахстані, в Західній Україні та Західній Білорусі, далі — в Східній Європі й т. ін. У результаті периферія начебто “перевершила” Центр. Відбулася також депопуляція російських територій.

Можна ще навести й думки такого відомого фахівця з геополітики, як К. Сорокіна, який за звичною схемою схильний ототожнювати Росію з Радянським Союзом та Російською імперією¹⁰. Він вважає, що сьогодні триває запекла боротьба за розподіл радянсько-російської спадщини, тобто відбувається процес третього перерозподілу світу, який полягає в тому, що Росію намагаються стиснути до її етнічних меж.

На думку К. Сорокіна, базовими інтересами Росії в країнах “близького зарубіжжя” є оволодіння їхніми енергоресурсами, транспортними шляхами, лініями зв’язку, виходами до морів та океанів, військово-стратегічними плацдармами, сільськогосподарським потенціалом, промисловими об’єктами, робочою силою¹¹.

На превеликий жаль автора, на цей час Росія демонструє негативну геополітичну динаміку, причиною якої є криза економіки та демографічна криза, недостатність людських ресурсів, зниження їх якості, духовна деградація. На сьогодні Росію слід визначати як “трансрегіональну державу”, тобто її не можна сповна вважати глобальною державою, як і зводити до категорії регіональних держав, оскільки вона має значні інтереси в різних регіонах світу. Росії важливо дотримуватися позиційної стратегії, складовими якої є:

\$ утримання у сфері своїх впливів країн “близького зарубіжжя”;

\$ політика “балансуючої рівновіддаленості” з країнами “далекого зарубіжжя”;

§ тверезий розрахунок у відносинах з усіма можливими партнерами;

§ розрахунок лише на власні сили, а не на допомогу ззовні, оскільки ніхто із глобальних держав не зацікавлений у відновленні Росії як країни-конкурента;

§ орієнтація на різні центри сили (Європа, США, Китай), а не на один, оскільки Москві вигідна взаємоурівноваженість світових лідерів.

Визначаючи можливу геостратегію Росії щодо “близького зарубіжжя”, автор чомусь вважає, що у ставленні росіян до колишніх союзних республік переважають “комплекс каяття” та гіпертрофована вибачливість. Серед політичної еліти РФ існує упевненість, що інші союзні республіки нібито жили або живуть за рахунок Росії та гальмують її розвиток, — отже, необхідна, мовляв, політика дистанціювання від них і пошук західних партнерів. На думку автора, взаємини з недавніми союзниками слід розпочинати з чистої сторінки.

Інша крайність, яку відзначає автор, полягає в тому, що всю територію колишнього СРСР оголошено зоною життєво важливих інтересів Росії, а це передбачає господарську інтеграцію, оборону зовнішніх кордонів СНД, гармонізацію зовнішньої політики, створення єдиного військово-стратегічного простору, запобігання військово-політичній присутності інших країн, недопущення розповсюдження чужих релігій, створення спільного інформаційного простору, захист прав етнічних росіян.

Ідея відновлення імперії нового зразка, на думку автора, нежиттєздатна, оскільки її реалізація викличе протидію інших центрів сили та вимагатиме значних витрат, що, зрештою, себе не виправдає. Отже, Росії слід прагматично визначити напрям власних інтересів щодо кожної з країн “близького зарубіжжя”. Автор зазначає, що реалізація певних російських інтересів у тій чи іншій країні нерідко може відповідати національним інтересам цієї країни, а протидія російським інтересам здатна завдати їм шкоди. Наприклад, політика України на інтеграцію в НАТО пов’язана з витісненням в Україні російських інтересів західними, а це стимулює федералізацію й розкол України на дві частини — південно-східну та центрально-західну¹².

К. Сорокін аналізує також можливі знаряддя впливу Росії на країни “близького зарубіжжя”. Він констатує, що механізмів СНД для цього явно недостатньо, оскільки Співдружність, по-перше, існує лише на папері, а по-друге, навіть якщо її роль посилиться, існуватиме загроза внутрішнього, в рамках СНД, блокування рішень, що відповідають інтересам Росії. СНД слід використати для надання легітимності діям Росії у пострадянському просторі, аби представити ці дії як миротворчі акції, санкції проти порушників угод і т. ін. Росії доцільно головний акцент робити на двосторонні контакти та, з урахуванням рівня стабільності держави-об’єкта, використовувати або економічно-політичні, або військово-політичні методи впливу.

Принцип зовнішньополітичного реалізму передбачає “балансування” Росії як поки що слабкої держави між різними центрами сил, при цьому не відкидаються ні “пакетні прив’язки” вирішення проблем (скажімо, вирішення питання про поставки енергоносіїв у комплексі з питанням про Севастополь та Чорноморський флот), ні “заміновані подарунки” (добровільна відмова від того, що утримати вже неможливо), аби залишити новому господарю набір гострих проблем та конфліктів, в яких він може заплутатися настільки, що сам буде змушений звернутися за допомогою до Росії.

Застосування військ передбачається у разі неможливості несилкових варіантів впливу. Не слід лише при цьому забувати, що тільки грубе порушення міжнародно визнаних інтересів дає сьогодні привід для використання зброї, а ефективність військового втручання залежить від рішучості, масовості, короткочасності.

Реальні межі сфери геополітичного впливу Росії визначаються присутністю на тій чи іншій території реальних інтересів Росії й ступенем їх важливості, наявністю у Росії інструментів впливу та загальним балансом очікуваних витрат і здобутків у конкретному регіоні. Зону російського впливу становитимуть деякі держави пострадянського простору та деякі колишні союзники СРСР, які ще не знайшли належного порозуміння зі світовими центрами сил.

Наведених міркувань цілком достатньо, щоб зрозуміти загальне спрямування російської геостратегічної думки, яка, як свідчить аналіз ключових російських документів геостратегічного характеру, має неабиякий вплив на планування сучасної російської зовнішньої політики.

Зовнішньополітична доктрина Росії щодо “близького зарубіжжя” має досить чітке формулювання: Росія вважає цей регіон сферою своїх життєвих інтересів і зберігає за собою право втручання у справи цих країн з метою “захисту інтересів російських громадян” (своєрідна “доктрина Монро” або “доктрина Брежнєва” в сучасних умовах). Що це не марні слова, свідчить реальна російська політика в Придністров’ї, Абхазії, Таджикистані та інших регіонах. Росією офіційно, на парламентському рівні, висловлювалися територіальні претензії щодо України.

За таких умов, навіть після заміни в 1994 р. національно-зорієнтованого зовнішньополітичного курсу України на досить поблажливий щодо Росії, тиск на Україну з боку московської правлячої верхівки не слабне. Русофільські та ліві сили в українській політиці нерідко бувають шоковані неприкритими агресивними акціями з боку північного сусіда. Україна змушена або підкоритися політичному, економічному та військовому пануванню Росії, відмовившись від власних національних інтересів, або проводити політику дистанціювання від останньої. Як влучно зазначив один із російських політиків, “Україну просто вштовхують у НАТО”.

Часто відверто зневажливий тон російської політичної риторики щодо України час від часу супроводжується провокаційними заявами й акціями окремих політичних діячів, що, безперечно, не сприяє спокійному проведенню політичного діалогу. До того ж, російська сторона нерідко ігнорує виконання двосторонніх домовленостей та зобов'язань, наприклад, щодо розділу закордонної власності колишнього СРСР.

Свою зовнішню політику РФ настирливо і дедалі послідовніше намагається будувати за зразком колишнього СРСР, незважаючи на непорівнянність потуг і становищ СРСР і РФ у світі. Російські політичні лідери поки що явно не поспішають прислухатися до тверезих оцінок низки аналітиків, які стверджують, що РФ зможе успішно розвиватися лише тоді, коли російські політики усвідомлять, що Росія не є наддержавою. Відомо, до чого призвело перенапруження колишнього СРСР, особливо не обтяженого внутрішніми політичними катаклізмами, в змаганнях за світове лідерство. Подібні змагання для РФ, вкрай нестабільної політично та економічно, можуть завершитися не менш трагічно.

Територіальні претензії до України та небажання визнати її право на Чорноморський флот, дислокований на українській території, доводили свого часу справу до граничної межі, за якою починається гострий конфлікт, аж до збройного протистояння.

На жаль, в російській еліті важко віднайти ті кола, які були б здатні вже сьогодні принципово змінити своє ставлення до України. Над їх свідомістю тяжіють старі, вибудовані впродовж століть переконання. Однак це не означає, що подібні зміни неможливі в майбутньому, якщо українські структури докладатимуть до цього належні зусилля. Крім того, необхідна “робота часу”, яка б продемонструвала російському керівному прошаркові, що українська держава не є тимчасовим, нежиттєздатним утворенням, а є стійкою реальністю, і саме як з такою з нею слід розвивати взаємовигідні для обох сторін стосунки.

Практично всі публікації на тему інтеграції колишніх республік Радянського Союзу розпочинаються і завершуються різного роду розмірковуваннями, твердженнями та висновками про роль, яку відіграє у цих процесах Україна. На відміну від Білорусі, де третина населення виступає за союз слов'янських держав, в Україні ні суспільство, ні політична еліта в більшості своїй не сповідує цієї ідеї. Навіть в РФ думку про утворення Слов'янського союзу поділяє тільки вузьке коло фахівців і радників вищих ешелонів влади. Реалізація такого проекту означала б загострення міжетнічних і міжконфесійних конфліктів.

Одвічно слабкий зв'язок російської влади з керованим нею суспільством сьогодні ще більше ослаб. Правлячий прошарок відокремився від решти суспільства, яке відповіло йому тим же — люди перестали вболівати за політиків і зосередились на власних справах.

Нинішня “мовчазна більшість” не готова діяти на користь якоїсь політичної сили. На цьому фоні надто реальною є перспектива крайніх авантур з боку ультраправих, ультралівих, сепаратистів тощо.

Нинішня поведінка Москви певною мірою зумовлена й традиційною толерантністю (точніше — поступливістю) Києва щодо встановлення міждержавних відносин за так званими апробованими міжнародними принципами, котрими Росія гіпертрофовано послуговується. Пасивність в обстоюванні національних інтересів спричинює ентропійний характер діяльності українських державних функціонерів. Вони схильні перебільшувати значення економічних проблем у відносинах Києва і Москви, а це може призвести до ухвалення економічно привабливих, але політично шкідливих і навіть вкрай небезпечних для інтересів українського суспільства та держави рішень.

Відчуваючи зростаючу конкуренцію з боку України на міжнародній арені, урядові кола РФ зацікавлені в послабленні українського економічного та політичного впливу. Можливими заходами такого ослаблення є гальмування соціально-економічних реформ в Україні, посилення в ній соціальної напруженості, сепаратизму і, врешті-решт, формування ситуації нестабільності в суспільстві, а все це відкриває перспективу для РФ стати й “рятівником” України, й реалізувати власні стратегії на міжнародній арені.

ДЖЕРЕЛА і ПРИМІТКИ

¹ Див., наприкл.: *Афанасьєв Ю. Опасная Россия. — 2001.*

² *Липинський В. Хам і Яфет // Сучасність. — № 6. — 1992. — С. 63.*

³ *Какая Украина нужна России : Материалы круглого стола по украинско-российским отношениям // Независимая Газета. — 25 апреля 2001 р.*

⁴ Детальніше див. *Szporluk R. History and Russian Nationalism // Szporluk R. Russia, Ukraine, and the Breakup of the Soviet Union / Stanford University. — Stanford, California : Hoover Institute Press, 2000. — P. 161—182.*

⁵ Наприклад, див.: *Сивков К., Морозов Ю. Реализация геополитических интересов России в XXI столетии // Обозреватель. — 1999. — № 9. — С. 43.*

⁶ *Панарин А. С. Россия в Евразии: Вызовы и ответы // Вестник Моск. ун-та. — 1994. — № 5. — С. 25—35.*

⁷ Там само. — С. 28.

⁸ Там само. — С. 29.

⁹ *Гливаковский А. К. Национальная безопасность России и геополитика // Кентавр. — 1992. — Окт.—дек. — С. 50.*

¹⁰ *Сорокин К. Э. Геополитика современности и геостратегия России. — М., 1996.*

¹¹ Там само. — С. 158—160.

¹² Там само. — С. 65.